

ISSN 0976-0377

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

(UGC Approved & Peer Reviewed Research Journal)

Year -X, Issue - XX, Vol.- II

**Impact Factor 6.20
(GRIFI)**

July 2019 To Dec 2019

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

Editor In Chief

Dr. Balaji Kamble

*International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects*

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XX, Vol. II
Year - 10 (Half Yearly)
(July 2019 To Dec. 2019)

Editorial Office :

'Gyandep',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913, 09637935252,
09503814000, 07276301000

Website

www.irasg.com

E-mail :

interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com
drkamblebg@rediffmail.com

Publisher :

Jyotichandra Publication,
Latur, Dist. Latur. - 415331
(M.S.) India

Price: ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble

Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.)
Mob. 09423346913, 9503814000

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen

Professor, Dept. of History & Classics,
University of Alberta, Edmonton,
(CANADA).

Dr. Huen Yen

Dept. of Inter Cultural
International Relation
Central South University,
Changsha City, (CHINA)

Dr. Omshiva V. Ligade

Head, Dept. of History,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. G.V. Menkudale

Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Laxman Satya

Professor, Dept. of History,
Lokhevan University, Loheavan,
PENSULVIYA (USA)

Bhujang R. Bobade

Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Institute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Sadanand H. Gone

Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure

Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr. S.D. Sindkhedkar

Vice Principal
PSGVP's Mandals College,
Shahada, Dist. Nandurbar (M.S.)

Dr. C.J. Kadam

Head, Dept. of Physics
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nilanga, Dist. Latur. (M.S.)

Veera Prasad

Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, (A.P.)

Johrabhai B. Patel

Dept. of Hindi,
S.P. Patel College,
Simliya (Gujrat)

CO-EDITORS

Sandipan K. Gaike

Dept. of Sociology,
Vasant College,
Kej, Dist. Beed (M.S.)

Ambuja N. Malkhedkar

Dept. of Hindi
Gulbarga, Dist. Gulbarga,
(Karnataka State)

Dr. Shivaji Vaidya

Dept. of Hindi,
B. Raghnath College,
Parbhani, Dist. Parbhani. (M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri

Dept. of Marathi,
B.K. Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur. (M.S.)

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Migrant Voices in Amitav Ghosh's "Shadow Lines" & "The Glass Palace" Dr. Sachin S. Matode	1
2	An Analysis of Higher Education in India Dr. Baliram P. Lahane	5
3	Study Of Heart Rate in College Students Owing to Examination Stress Dr. Umakant P.Kamble	11
4	A Study of Exclusion of Gender Concerns in Displacement Discourse with Respect to Landi Project Of Marathwada Region Miss Usha Sarode	16
5	लोकसाहित्य का स्वरूप और समाज डॉ. महावीर रामजी हाके	26
6	भारतीय साहित्य में अनुवाद डॉ. अनिता शिंदे	31
✓	महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेची तौलनिक अभ्यास डॉ. गजानन एस. कुबडे	34
8	भारतीय सेवा क्षेत्राच्या कामगिरीचा आढावा डॉ. निलम छंगाणी	42
9	"अहमदनगर जिल्हा परिषद अंतर्गत श्रीरामपूर तालुक्याचे महिला व बालकल्याण समितीचे उत्पन्न व खर्चाचा अभ्यास" जयश्री सिनगर	51
10	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाही डॉ. महेश प्रल्हादराव गोमासे	57
11	मुकनायक मधून गंगाधर पानतावर्ण यांनी मांडलेल्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनकार्याचा अभ्यास डॉ. उनमेष शेकडे	62

महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेची तौलनिक अभ्यास

डॉ. गजानन एस. कुवडे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
मातोश्री शांतावाई गोटे महाविद्यालय,
वाशिम, जि. वाशिम

प्रास्ताविक :

१५ ऑगस्ट १९४७ ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. २६ जानेवारी १९५० ला भारत प्रजासत्ताक राष्ट्र बनले. या दिवसापासून संविधानापासून भारताच्या राज्य कारभारास सुरुवात झाली. संविधानानुसार भारतात संघराज्य पद्धत स्विकारण्यात आली. संविधानानुसार केंद्र व राज्यात कार्य व संसाधनाचे वाटप करण्यात आले आहे. संरक्षण, आंतरराष्ट्रीय संवंध, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, रेल्वे, चलन, टपाल, पोस्ट, दूरसंचार, बँकिंग, विमा, ऑईल, पेट्रोलियम, अवजड उद्योग इत्यादी राष्ट्रहिताची व राज्यांच्या अवाक्याबाहेरची कामे केंद्राकडे सोपीविण्यात आली आहेत. तर राज्यातील लोकांना आरोग्याचा व शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे, कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी पोलीस, न्याय व तुरुंगाची व्यवस्थ करणे, विजेची व सिंचनाची व्यवस्था करणे, रस्ते व पूल वांधणे, कृषि व ग्रामीण विकास, झोपडपडी विकास इत्यादी त्या त्या राज्यांच्या हिताची व खर्चिक कामे राज्यांवर सोपविली आहेत. कार्यासाठी आवश्यक वित्तीय साधनसामग्री उभारण्याची व्यवस्थाही घटनेत करण्यात आली आहे. संविधानातील सातव्या अनुसूचितील केंद्र सूचितील ८२ ते ८७ नोंदी केंद्राच्या अधिकार कक्षेतील कर दर्शवितात. कृषि उत्पन्नाव्यतिरिक्त अन्य उत्पन्नावरील कर, निगम कर हे त्यातील प्रमुख प्रत्यक्ष तर मादक पदार्थाव्यतिरिक्त अन्य वस्तूंवरील उत्पादन शुल्क, सीमा शुल्क इत्यादी प्रमुख अप्रत्यक्ष कर केंद्राच्या अखेत्यारीत आहेत. संविधानातील सातव्या अनुसूचितील ४५ ते ६३ नोंदी राज्य सरकारच्या अधिकारातील कर दर्शवितात. व्यवसाय कर, मुंद्राक व नोंदणी शुल्क, जमीन महसूल, कृषि उत्पन्नावरील कर इत्यादी प्रत्यक्ष कर तर विक्रीकर, राज्य उत्पादन

शुल्क, मालावरील व उत्तराखण्डील कर, वाहनावरील कर, विजेवरील कर व शुल्क, करमणूक कर इत्यादी अप्रत्यक्ष कर घटक राज्यांच्या अखत्यारीत आहेत.

राज्य घटनेने केंद्र व राज्यात कार्य व संसाधनाची विभागणी केलेली असली तरी दिवसेंदिवस घटक राज्यांना त्यांच्या उत्पन्नातून, त्यांच्या वाढत्या खर्चाची तोऱ्डभिळवणी करणे कठीण होऊ लागले आहे. परिणामतः त्यांच्या अर्थसंकल्पात सातत्याने तूट येत आहे. यामागे प्रमुख दोन कारणे आहेत. पहिले व अधिक चर्चीत कारण म्हणजे केंद्र-राज्य वित्तीय संबंधातील वाढत जाणारा असमतोल. या वाढत्या असमतोलाचा राज्यांच्या महसूली अपेक्षांवर विपरीत परिणाम होत आहे. बहुतांश राज्यांचे असमाधानकारक कर वसुलीचे प्रयत्न हे दूसरे प्रमुख कारण आहे. एका विशिष्ट पातळीनंतर यातील पहिले कारण दुसऱ्यावर परिणाम करीत असले तरी प्रशासकीय व रचनात्मक त्रुटीमुळे कर वसुलींच्या क्षमतेवर विपरित परिणाम झाला आहे. प्रस्तुत शोध प्रबंधात, महाराष्ट्र व आंध्र प्रदेश राज्यांच्या कर वसुलींच्या प्रयत्नांचा तुलनात्मक अन्यास केला आहे.

राज्य सरकारच्या एकत्रित निधीत महसूली जमा व भांडवली जमा या दोन मार्गांनी उत्पन्न जमा होते. या दोन मार्गांपैकी महसूली मार्गाद्वारे अधिक उत्पन्न जमा होते. महसूली मार्गाचा अवलंब केल्याने राज्याच्या वर्तमान मत्ता नष्ट होत नाहीत अथवा भविष्यकालीन दायित्वाची निर्मिती होत नसल्याने, त्यावर अधिक प्रमाणावर विसंबून राहणे किफायतशीर असते. राज्याच्या महसूली जमेत १) स्वतःचा कर महसूल २) स्वतःचा करेत्तर महसूल (व्याज, लाभांश, विविध सेवांपासूनचे उत्पन्न, सार्वजनिक उपक्रमांचा नफा), ३) केंद्रीय करातील हिश्यातून मिळणारा महसूल ४) केंद्राने उपलब्ध केलेली साहाय्यक अनुदाने या चार मार्गाद्वारे मिळणाऱ्या महसूलाचा समावेश होतो. ढोबळमानाने यातील पहिल्या दोन मार्गाना अंतर्गत महसूली साधने तर उर्वरित दोन मार्गाना बर्हिंगत महसूल साधने असे म्हणतात. ज्याअर्थी राज्यांची वित्तीय स्वायत्ता अंतर्गत साधनांपासून प्रर्याप्त महसूल उभारण्यावर अवलंबून असते आणि राज्यांच्या अंतर्गत महसूली साधनापैकी बहुतांश महसूल स्वतःच्या करांपासून प्राप्त होत असेल तर अशा स्थितीत राज्यांनी स्वतःची स्वायत्तता भजबूत करण्यासाठी स्वतःचे कर या साधनांचा योग्य उपयोग करण्यावर विशेष भर दिला पाहिजे. यातच राज्याच्या कर वसुलींच्या प्रयत्नांचे महत्व सामावलेले आहे.

आर्थिक अरिष्टातून भारतीय अर्थव्यवस्थेची सोडवणूक करण्यासाठी १९९१ ला नवीन आर्थिक धोरण स्विकारल्यानंतर देशातील वेगवेगळ्या क्षेत्रात झालेल्या बदलांचा अभ्यास करण्यात येत आहे. राज्यांच्या महसूली जमेतील स्वतःच्या कर महसूलाचे महत्व लक्षात घेता महाराष्ट्र व आंध्र प्रदेश राज्यांच्या कर महसूलीचा रचनेत नवीन आर्थिक धोरण स्विकारल्या नंतर झालेल्या बदलाचे तुलनात्मक अध्ययन करणे महत्वाचे ठरते.

अर्थव्यवस्थांची रूपरेषा :

पार्श्वभूमी व ऐतिहासिक संबंध

अ. पार्श्वभूमी :

महाराष्ट्र :

देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात ज्या राज्याचा सर्वाधिक वाटा आहे, वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील मूल्यवृद्धीबाबत देशात द्वितीय क्रमांकावर आहे. विदेशी थेट गुंतवणुकीच्या दृष्टीने देशातील सर्वाधिक पंसतीचे राज्य आहे. देशातील भांडवली बाजारातील बहुतांश उलाढाल ज्या राज्यात होते, ज्या राज्याचा राजधानी मुंबई देशाची आर्थिक राजधानी मानली जाते अशा महाराष्ट्र राज्याची स्थापना १ मे १९६० रोजी झाली.

पूर्वितिहास :

१ नोव्हेंबर १९५६ रोजी द्वैभाषिक मुंबई राज्य अस्तित्वात आले. या द्वैभाषिक मुंबई राज्यात कच्छ, सौराष्ट्र या गुजराती भाषिक प्रदेशांवरोवर हैद्राबाद संस्थानातील मराठी भाषिकांचा, मराठवाडा हा भाग, तसेच मध्य प्रदेशातील विदर्भ किंवा वळ्हाड हा भाग अंतर्भूत करण्यात आला. याच वेळी वेळगाव, विजापूर, कानडा आणि धारवाड जिल्ह्यांतील कन्नड भाषिक प्रदेश मुंबई राज्यातून काढून तत्कालीन म्हैसूर राज्यात (आताचे कार्नाटक) अंतर्भूत केला गेला. तीव्र झालेल्या मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे. या आंदोलनाच्या वाढत्या रेट्चामुळे व संयुक्त महाराष्ट्र स्थापनेची गरज केंद्राला पटवून देण्यात द्वैभाषिक मुंबई राज्याचे तत्कालीन मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांना यश आल्यामुळे १ मे १९६० रोजी मुंबईसह मराठी भाषिकांचे महाराष्ट्र हे राज्य अस्तित्वात आले.

देशातील स्थान :

महाराष्ट्र हे भारतातील २८ घटक राज्यांपैकी एक घटक राज्य आहे. महाराष्ट्र हे भारतातील एक अग्रेसर राज्य आहे. अम्हाराष्ट्र राज्याचे क्षेत्रफळ ३ लाख ०७ हजार ७१३ किलोमीटर असून भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या बाबतील ते तिसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे.४

२००१ च्या जनगणनेनुसार राज्याची लोकसंख्या सुमारे ९ कोटी ६८ लाख होती. लोकसंख्येच्या आकाराच्या बाबतीत राज्य देशातील दुसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे.

३६ एन व २२ एन अक्षांश आणि ७२ ई व ८० ई रेखांश या स्थानी असलेल्या महाराष्ट्र राज्याला ७२० कि.मी. लांबीचा सागरी किनारा लाभला आहे. उत्तरेस दमण येथे सुरु झालेला हा किनारा गोव्याच्या सीमेपर्यंत परसला आहे.४

राज्याच्या उत्तरेस गुजरात आणि मध्य प्रदेश राज्य आहे. पूर्वेस छत्तीसगड राज्य, तर कर्नाटक आणि आंध्र प्रदेश ही राज्ये दक्षिणेस आहेत.

प्रमुख नद्या :

गोदावरी, भीमा व कृष्णा या राज्यात उगम पावलेत्या प्रमुख पूर्ववाहिनी नद्या आहेत. तापी, नर्मदा या प्रमुख पश्चिमवाहिनी नद्या व वर्धा ही प्रमुख दक्षिण वाहिनी नदी राज्यातून जाते. यापैकी गोदावरी ही राज्यातील सर्वाधिक (६६८ कि.मी.) लांबीची प्रवाह असलेली नदी आहे.

विभाग :

ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या महाराष्ट्राचे पाच विभाग पडतात. बृहन्मुंबई, पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा, कोकण, आणि विदर्भ हे ते पाच विभाग आहेत. या विभागाचे प्रशासकीय हेतूसाठी सहा महसूली प्रभागांत विभाजन करण्यात आले आहे. त्यांची मुख्यालये नवी मुंबई, नाशिक, पुणे, औरंगाबाद, नागपूर आणि अमरावती येथे आहेत.

राज्यातील महसूली व त्यातील जिल्हे पुढीलप्रमाणे :

१) कोकण विभाग :

मुंबई, ठाणे, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग

२) नाशिक विभाग :

नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव, अहमदनगर

३) पुणे विभाग :

पुणे, सातारा, सांगली, कोल्हापूर आणि सोलापूर

४) औरंगाबाद विभाग :

औरंगाबाद, जालना, परभणी, हिंगोली, नांदेड, उस्मानाबाद, बीड, लातूर.

५) अमरावती विभाग :

बुलढाणा, अकोला, अमरावती, वाशीम, यवतमाळ

६) नागपूर विभाग :

नागपूर, वर्धा, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर, गडचिरोली.

महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये :

- १) कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था
- २) औद्योगिक क्षेत्राची प्रगती
- ३) दरडोई उत्पन्न
- ४) मानवी साधन सामग्रीची वैशिष्ट्ये
- ५) जलद शहरीकरण
- ६) खनिज संपती व सागर संपत्तीची उपलब्धता
- ७) द्वितीय व तृतीय क्षेत्राचे वाढते महत्त्व.

- ८) भाड्यल निर्मितीधे कमी प्रमाण
 - ९) तांत्रिक वेकारी
 - १०) दारिद्र्याचे अधिक प्रमाण
- १) कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था :

महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था कृषिप्रधान आहे. २००१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील एकूण लोकसंख्यापैकी ५७.६० टक्के लोकरांख्या ग्रामीण भागात होती. कृषिविषयक काम करणाऱ्यांची एकूण काम करणाऱ्यांशी असणारी टक्केवारी ५४.५१ टक्के होती. त्याचप्रमाणे अप्रत्यक्षणे राज्यातील साखर कारखाने, सूतगिरण्या इत्यादीमध्येही रोजगाराचे फार मोठे प्रमाण आहे. या सर्व उद्योगांचा आधार कृषिक्षेत्र आहे. राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत कृषिक्षेत्राचा वाटा मात्र कमी होत असून दुर्घट आणि तृतीय क्षेत्राचा वाटा वाढत असल्याचे दिसते. २०००-२००१ मध्ये असणारच्या चालू किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नात प्राथमिक, दुर्घट (उद्योग) क्षेत्र व तृतीय क्षेत्राचा वाटा अनुक्रमे १४.५ टक्के, ३०.० टक्के व ५५.५ टक्के इतका होता. तरेच चालू किंमती नुसार २००९-१० या वर्षाचे स्थूल राज्य उत्पन्न रु ९,०९,३३० काटी असून देशांतर्गत रथल उत्पन्नात राज्याचा सुमारे १४.७ टक्के हिस्सा आहे. गेल्या काही वर्षा पासून स्थूल राज्य उत्पन्न वेगाने वाढत आहे. राज्य उत्पन्नात औद्योगिक व सेवा क्षेत्राचा हिस्सा सुमारे ८९ टक्के आहे. कृषि क्षेत्राचा हिस्सा ११ टक्के आहे.

- २) औद्योगिक क्षेत्राची प्रगती :

राज्याच्या स्थापनेपासून औद्योगिक क्षेत्राची वेगाने प्रगती झाली आहे. मोठे, मध्यम व लघुउद्योगांच्या संख्येत कमालीची वाढ झाली. कापड उद्योगाचे मोठ्या प्रमाणात केंद्रीकरण मुंबईत झाले असल्यामुळे अप्रत्यक्षपणे इतर उद्योगांचाही विकास होण्यास त्यामुळे हातभार लागला असे म्हणता येईल. औद्योगिक संरचनेदेखील वदल झाला असून रसायने, मध्यार्क, संगणक, पेट्रोरसायने इत्यादी वर्स्तुंचे उत्पादन करणाऱ्या उद्योगांची संख्या वाढत आहे. औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा राज्य उत्पन्नात वाढत आहे. २०००-२००१ या वर्षात चालू किंमतीनुसार द्वितीय क्षेत्राचा उत्पन्नात ३०.० टक्के वाटा होता. राज्यातील औद्योगिक क्षेत्राचा प्रगतीवावत एक मत नोंदविणे महत्वाचे वाटते ते म्हणजे महाराष्ट्राची औद्योगिक प्रगती मुंबई, पुणे, ठाणे या औद्योगिक पट्ट्यापुरतीच मर्यादित आहे. औद्योगिक विकासावावत असमतोल हे महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेचे महत्वाचे वैशिष्ट्ये आहे. राज्यातील मराठवाडा, विदर्भ यासारख्या भागात औद्योगिकरणाची गती मंद आहे.

- ३) अधिक दरडोई उत्पन्न :

महाराष्ट्राचे दरडोई उत्पन्न देशाच्या दरडोई उत्पन्नापेक्षा अधिक आहे. २०००-२००१ यावर्षी चालू किंमतीनुसार भारताचे दरडोई उत्पन्न १६४८७ रु. तर महाराष्ट्राचे २३७२६ रु. होते. दरडोई उत्पन्न हा आर्थिक विकासाचा महत्वाचा निकष मानण्यात येतो. राज्याचे दरडोई उत्पन्न राष्ट्रीय

पातळीचा विचार केला असता समाधानकारक असले तरी देशातील हरियाणा, पंजाब इत्यादीसारख्या प्रगत राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्राचे दरडोई उत्पन्न कमी आहे.

४) मानवी साधनसामग्रीची वैशिष्ट्ये :

आर्थिक विकासासाठी मानवी साधनसामग्रीची महत्वाची असते. मानवी साधनसामग्रीचे स्वरूप कशा प्रकारचे आहे. त्यावरच अर्थिक विकासाचा वेग अवलंबून असतो. अर्थव्यवस्थेत असणाऱ्या मनुष्यबळास मानवी साधनसामग्री (मानवी भांडवल) मानले जाते. आर्थिक विकासासाठी मानवी भांडवलाची संख्यात्मक नाही तर गुणात्मक बाजु महत्वाची असते. २००१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात ७७.३ टक्के साक्षरता होती. याचा अर्थ महाराष्ट्रातील जवळपास ३३ टक्के लोकसंख्या निरक्षर आहे. असहाय्यता व दैववादाच्या चौकटीत अडखळणाऱ्या निरक्षर लोकांची विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोनास सामोरे जाण्याची तयारी नसते. आर्थिक विकासासाठी विज्ञाननिष्ठ भूमिका असणारा समाज महत्वाचा असतो. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात आर्थिक विकासाची प्रक्रिया रेंगाळण्यास लोकांची निरक्षरता हा घटक प्रामुख्याने जबाबदार आहे. राज्याच्या लोकसंख्येची घनता ३१४ असून स्त्री-पुरुष प्रमाण ९२२ आहे. राज्यातील सरासरी आयुर्मर्यादा ६३ वर्षांची आहे. भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या ९.४ टक्के लोकसंख्या महाराष्ट्रात आहे. १९९१-२००१ या दशकात महाराष्ट्रातील लोकसंख्येत २२.६ टक्के तर देशाच्या लोकसंख्येत २१.४ टक्के वाढ झाली. राज्यातील गेल्या दशकातील लोकसंख्यावाढीचा वेग देशाच्या लोकसंख्या वाढीपेक्षा अधिक होता.

५) जलद शहरीकरण:

महाराष्ट्रात शहरीकरणाचा वेग अधिक आहे. शहरीकरण आणि उद्योग व सेवा क्षेत्राचा विकास यांचा निकटचा संबंध असतो. १९७१ मध्ये एकूण लोकसंख्येपैकी २० टक्के लोकसंख्या शहरी भागात होती. २००१ मध्ये नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी असणारी टक्केवारी ४२.४ टक्के होती. २०१० मध्ये नागरी लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी असणारी टक्केवारी ४२.४३ टक्के होती. राज्यातील ग्रामीण भागातील लोकसंख्येचे शहरी भागाकडे होणारे स्थलांतर हा देशील वाढत्या शहरीकरणास जबाबदार घटक आहे.

६) खनिज साधनसंपत्तीची उपलब्धता :

बॉक्साईट, कच्चे लोखंड, क्रोमाइट, दगडी कोळसा, चुणखडी इत्यादी खनिजे महाराष्ट्रात सापडतात. विदर्भ आणि कोकणपट्टी या परिसरात खनिज संपत्तीचे साठे असून खनिज तेलाचे साठे मुंबई जवळ अरबी समुद्रात उपलब्ध आहेत. देशाच्या एकूण खनिज संपत्तीच्या तुलनेतेत ३.३ टक्के खनिजे महाराष्ट्रात असून अशा खनिजांचा वापर राज्यात पुरेशा प्रमाणात होत नाही.

महाराष्ट्राला ७२० चौरस किलोमीटरचा समुद्रकिनारा लाभला असून राज्यात विविध स्वरूपाची सागरसंपत्ती मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहे. राज्यात मत्स्योद्योग हा सागर संपत्तीची

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

Interlink Research Analysis

IMPACT FACTOR
6.20

ISSN 0976-0377

Issue : XX, Vol. II, July 2019 To Dec. 2019

40

संबंधीत असणारा महत्वाचा व्यवसाय असून देशाला परकीय चलन मिळवून देण्याच्या दृष्टीने त्यास महत्व प्राप्त झाले आहे. राज्यात ३१ मार्च २०१० रोजी ३११६ प्राथमिक मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्था, ३७ मत्स्य व्यवसाय सहकारी संघ आणि दोन महासंघ कार्यरत होते. या संस्थानी २००९-१० मध्ये रु. ११५.८२ कोटी किंमतीचे मासे व मत्स्योत्पादनाची विक्री केली.

७) द्वितीय व तृतीय क्षेत्राचे वाढते महत्व :

महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेचे द्वितीय व तृतीय क्षेत्राचे महत्व वाढत आहे. १९९०-९१ मध्ये प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्राचा चालू किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नात वाटा अनुक्रमे २८.१ टक्के, ३५.१ टक्के व ३६.८ टक्के होता. २०००-०१ या वर्षात राज्य उत्पन्नात याचे क्षेत्राचे तत्सम वाटे अनुक्रमे १४.५ टक्के, ३० टक्के व ५५.५ टक्के इतके होते. तसेच २००९-२०१० या वर्षात तत्सम वाटे अनुक्रमे १०.५ टक्के, २८.९ टक्के, ६०.६ टक्के इतके होते. यावरुन राज्यात प्राथमिक क्षेत्राचे महत्व कमी झाल्याचे आणि द्वितीय व तृतीय क्षेत्राचे महत्व वाढतअसल्याचे दिसते.

c) भांडवल निर्मितीचे कमी प्रमाण :

भांडवल निर्मिती हा आर्थिक विकासास गती देण्याच्या दृष्टीने असणारा महत्वाचा घटक असतो. कोणत्याही अर्थव्यवस्थेत भांडवल निर्मितीचे प्रमाण अधिक असेल तर त्याचा निश्चितच उत्पादन वाढीवर अनुकूल परिणाम होतो. महाराष्ट्रात प्राथमिक क्षेत्रात भांडवल निर्मितीचे प्रमाण कमी असल्यामुळे त्या क्षेत्राचा फारसा विकास झाला नाही. ग्रामीण भागात दारिद्र्य, बेकारी यांचे प्रमाण अधिक असण्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे भांडवल निर्मितीचे कमी प्रमाण होय.

आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने विजेचा दरडोई औद्योगिक वापर, दर शंभर चौ. किलोमीटर क्षेत्रामागे एकूण रस्त्यांची लांबी, दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या, दरडोई ठेवी, दरडोई दिलेले कर्ज इत्यादी घटक महत्वाचे असतात. २००८-०९ मध्ये राज्यातील विजेच्या दरडोई एकूण, औद्योगिक आणि घरगुती वापर अनुक्रमे ६६५.४७ किलोवॅट तास, २३६.०२ किलोवॅट तास आणि १५३.४७ किलोवॅट इतका होता. राष्ट्रीय पातळीशी तुलना केली असता राज्यातील हा वापर अनुक्रमे ४५७.०४ किलोवॅट तास, १६९.७३ किलोवॅट तास व ११२.६७ किलोवॅट तास असा होता. राज्यात कार्यालयाची संख्या २०१० मध्ये ८९२० इतकी होती व बँक ठेव ११९३८६६ कोटी रुपये होती.

९) तांत्रिक मागासलेपण :

राज्यात औद्योगिक व कृषि क्षेत्रात तांत्रिक मागासलेपण आढळतो. मुंबईतील कापड उद्योगात जुनी यंत्रसामग्री ही महत्वाची समस्या आहे. भांडवलाभावी कापड गिरण्यांचे आधुनिकीकरण करता येत नाही. शेती क्षेत्रात मशागतीचे परंपरागत तंत्र असल्यामुळे शेतीची उत्पादकता कमी आहे. औद्योगिक क्षेत्रात प्रशिक्षित अशा तांत्रिक मनुष्यबळाचा अभाव असल्यामुळे त्याही क्षेत्रातील

उत्पादनवाढीला मर्यादा पडतात. अर्थात, कालमानाच्या ओघात आधुनिक तंत्राचा स्विकार महाराष्ट्रात करण्यात येत असल्यामुळे औद्योगिक व कृषि क्षेत्रातील उत्पादनात वाढ होत आहे. आधुनिक तंत्रांचा स्वीकार केल्याशिवाय आर्थिक विकास होऊ शकत नाही.

१०) वाढती बेकारी :

१९९१-२००१ या दशकात राज्यातील लोकसंख्येत २२.६ टक्के वाढ झाली. लोकसंख्यावाढीच्या प्रमाणात रोजगाराची उपलब्धता होऊ शकत नाही. त्यातनूच बेकारीची समस्या उद्भवते. ग्रामीण भागात शेती क्षेत्रातील मागासलेपणा आणि कोरडवाहू शेतीचे अधिक प्रमाण यामुळे बेकारीच्या समस्येने अधिकच गंभीर रूप धारण केले असून त्यावर मात करण्यासाठी राज्य शासनाने ग्रामीण भागात रोजगार निर्मितीच्या अनेक योजना सुरु केल्या आहेत. ग्रामीण भागातील बेकारांना रोजगाराची हमी देणारी 'रोजगार हमी योजना' ही देशातील एक नावीन्यपूर्ण अशी योजना मानली जाते. वाढत्या औद्योगिकरणामुळे शहरी भागातील बेकारीची तीव्रता कमी होण्यास मदत झाली असली तरी राज्यात सुशिक्षितांच्या बेकारीचे वाढते प्रमाण ही चिंतेची बाब आहे. शेती क्षेत्रातील छुप्या बेकारीचे स्वरूप विदारक आहे.

११) दारिद्र्याचे अधिक प्रमाण :

महाराष्ट्रात वाढती बेकारी अणि राज्यातील काही भागातील आर्थिक विकासाची मंद गती यामुळे दारिद्र्याचे प्रमाण वाढत आहे. विशेषत: ग्रामीण भागात दारिद्र्याचे प्रमाण अधिक आढळते. शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा, शेती उत्पादनातील अनिश्चितता, छुप्या बेकारीचे गंभीर स्वरूप, रोजगाराचा अभाव यामुळे ग्रामीण दारिद्र्य वाढत आहे. नागरी भागात वाढत्या औद्योगिकरणामुळे रोजगाराच्या संधी वाढत आहेत. रोजगाराच्या शोधार्थ ग्रामीण भागातून फार मोठ्या प्रमाणात नागरी भागात लोकसंख्येचे स्थलांतरण होत आहे. त्यामुळे नागरी भागात दारिद्र्य, बेकारीचे प्रमाण वाढत आहे. रोजगाराचा व दारिद्र्याचा निकटचा संबंध असतो.

संदर्भ सूची :-

- १) i) महाराष्ट्र शासन मानव विकास अहवाल महाराष्ट्र २००२, नियोजन आयोग, मुंबई, पृष्ठ २
ii) डॉ. सोळुंके आर. एस., महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगपुरा, औरंगाबाद, २००३, पृष्ठ १४.
- २) महाराष्ट्र शासन, पूर्वोक्त, पृष्ठ २
- ३) प्रकाशन विभाग, सूचना और प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, वार्षिक संदर्भ ग्रंथ भारत २००६, पूर्वोक्त, पृष्ठ २
- ४) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१०-११